

**TÜRKİ FRAZEOLOJİSİ: ZERTTELEME, BİLİMSEL-TEORİK
METODOLOJİSİ VE GELECEĞİ**
Халықаралық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

Түркия Республикасы
24-27 сәуір Стамбул, 2023

**TÜRKÇE DEYİMLER: BİLİMSEL, KURAMSAL, METODOLOJİK AÇISINDAN
İNCELENMESİ; TARİHİ VE BUGÜNÜ**
Uluslararası Bilimsel ve Teorik
KONFERANS MATERYALLERİ

Türkiye Cumhuriyeti,
24-27 Nisan İstanbul, 2023

The collection of materials of the
International Scientific and Theoretical Conference

**TURKIC PHRASEOLOGY: RESEARCH, SCIENTIFIC AND
THEORETICAL METHODOLOGY AND PROSPECTS**

Republic of Turkey,
24-27 april Istanbul, 2023

МАЗМҰНЫ
İÇİNDEKİLER

ҒАЛЫМ ТУРАЛЫ ТОЛҒАУЛАР

BİLİM İNSANI HAKKINDA DÜŞÜNCELER

Акимшиева Ж.А., Бектемирова С.Б.

Әл-Фараби ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

ЛИНГВИСТИКА МЕТОДОЛОГИЯСЫ: ҒҰМЫР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ КОНЦЕПТІ.....

Ибраева Ж.Қ.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

ҒАЛЫМ. ҰСТАЗ. ТҰЛҒА.....

Абуева Р.

ЖАЛЫНДЫ ЖАСТЫҚ ШАҚТАН ҒЫЛЫМНЫҢ КӨКЖИЕГІНЕ.....

Тиливади А.

УЛУҚ АЛИМ МАХМУТ ҚӘШҚӘРИЙНІҢ ВАРИСИ.....

Розиева Д.

УСТАЗИМ БИЛӘН ПӘХИРЛИНМӘН.....

Розиева Д.

ШАГИРТ ЛӘВЗИ УСТАЗИМ – ХӘЛҚИМ ПӘХРИ.....

ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНИСТЕР

İLMİ ARAŞTIRMALAR

Avakova R.A.

IMPACT OF TURKISH CIVILIZATION ON WORLD CULTURE: LINGUISTIC EXCURSION.....

Авакова Р.А., Нурмухамбетова А.Б.

КӨЗ СОМАТИЗМІ ҰЙЫТҚЫ БОЛҒАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР СЕМАНТИКАСЫ:

САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ЭКСКУРС.....

Абдрахынова Н.Б., Мәдиева Г.Б.

ТҮРІК ТОПОНИМДЕРІНДЕГІ ЛЕММАНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ.....

Абдульдина Б.Ш.

ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....

Абдульдина А.Ш.

ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ОРНЫ.....

Адишева А.Е., Бектемирова С.Б.

АНТРОПОМОРФТЫҚ КОДТЫҢ ЛАНДШАФТЫҚ КОМПОНЕНТТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

АРҚЫЛЫ БЕЙНЕЛЕНУІ.....

are words introduced and adapted to a specific field. These are characterized by the property of words related to the concepts of civilization.

We can come to the conclusion that the Turkic culture has its own individuality: historical data show that the Turks are not uncivilized savages, on the contrary, they have their own civilization, lifestyle, laws, etc. shows that they are a kind of unique people. As representatives of the East, the Turks had their own influence on Western culture and civilization. We believe that the Turks are a very important part of Eastern culture, so we can conclude that the Turkic civilization is an integral and important component of the universal "East" cultural concept.

References:

1. R.A. Avakova, S.B. Bektemirova Introduction to Turkic philology. - Almaty: Kazakh University, 2016;
2. Gumilev L. N. Ancient Turks. - M.: AST, 2004
3. Savitsky P.N. Steppe and settlement // On the way: The establishment of Eurasians. - Moscow-Berlin, 2016.

**Авакова Р.А., Нурмухамбетова А.Б.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан**

**КӨЗ СОМАТИЗМІ ҰЙЫТҚЫ БОЛҒАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР СЕМАНТИКАСЫ:
САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ЭКСКУРС**

Özet: Makale, araştırmayı karşılaştırmalı-tarihsel açıdan göz bileşenine sahip somatik deyimsel birimlerin anlambilimini sunmaktadır. Eski Türk sözlüğünden deyimsel birimleri analiz eden yazarlar, diğer tarihi eserlerde ve bazı modern türk dillerinde kullanımlarını göstermektedir. Deyimsel birimlerin anlamsal özellikleri ve tarihsel gelişimi analiz edilir.

Anahtar kelimeler: deyim, sözcük dağarcığı, somatizm.

Summary: The article presents the research the semantics of somatic phraseological units with the eye component in a comparative-historical aspect. Analyzing phraseological units from the Ancient turkic dictionary, the authors show their use in other historical monuments and in some modern turkic languages. Semantic features of phraseological units and their historical development are analyzed.

Keywords: phraseology, vocabulary, somatism.

Адамзат баласы әлемді тануды қоршаған ортадан, өзін-өзі танудан бастайды. Бұл үрдіс адамның сезім мүшелері арқылы, атап айтқанда, көру, есту, сипап сезу, иіс-дәм сезу арқылы адам санасында түрлі бейнелер, ой-тұжырымдар қалыптастырады. Адам сырттан келетін ақпараттың көп бөлігін көз арқылы қабылдайды, көздің ақпаратты миға тез әрі дәлірек жеткізе отырып, оны ары қарай танып, зерттеп, талдап, саралауда үлесі зор.

Сәби де айналасындағы нәрселермен қатар өзінің бойындағы көзге түскен мүшелерін зерттеп, саралап, ой елегінен өткізе отырып, өзіндік алғашқы ой-тұжырымдарын жасайды. Адамның өзін-өзі тану үрдісі өмір бойы жалғасын табады. Сырттан қабылдаған ақпаратты санада қорытып, оның тіл арқылы сыртқа шыққан дүниесі тілде тілдік бірліктер арқылы көрініс табады. Сондықтан да, тілдегі соматикалық фразеологизмдердің үлесі фразеологизмдердің үлкен тобын құрайды.

Соматикалық фразеологизмдер адамның дене мүшесіне қатысты сөздің ұйытқы болуымен жасалады. Тілдегі кез келген сөз фразеологизмге ұйытқы бола бермейді, халықпен бірге ерте заманнан бері келе жатқан, тілде тіркесімділік, туынды мағына тудырушы қабілетін сандық, сапалық жағынан молайтқан, байырғы сөздік қордағы сөздер фразеологизмдерге ұйытқы болып жұмсалады.

Қазіргі қазақ тілінде «көз» сөзімен байланысты *қызыл көз, қара көз, қарақаттай көз, бота көз, тана көз, мөлдір көз, күлім көз, қой көз, бадана көз, құралай көз, жәудір көз, айнам көз, нәркес көз, ақ көз, бадырақ көз, ала көз, ескі көз, көне көз, оң көз, аңғал көз* т.б. тілдік бірліктері қолданылады. Сондай-ақ, ономастикалық атауларда «көз» сөзімен жасалған

бірліктер де бар: *Аягөз, Қарагөз, Ботагөз, Көзайым* т.б. Байқап отырғанымыздай, халықтың тұрмыс-салты, шаруашылығы, қоныстанған мекені тілімізде көрініс тауып, тілдік бірліктердің өзіндік болмысын, өзгешелігін көрсетеді.

Башқұрт тілі фразеологиясындағы соматикалық лексиканы лингвомәдени тұрғыдан зерттеген З.Г. Абубакирова соматизмдердің құрамына адам мен жануардың дене мүшелері атауларымен қоса, қан, жүрек, тері, бұлшықет және т.б. дене мүшесін атамайтын сөздер де кіруі қажет деп есептейді [1, 14]. Зерттеушінің пікірінше, башқұрт тілінде *күз* «көз» соматизмімен 138 фразеологиялық бірлік бар [1, 51]. Қазақ тіліндегі зерттеулер бойынша, қазақ тіліндегі *көзге* қатысты соматикалық фразеологизмдер бірінші орында, олардың жалпы саны – 172. Олардың ішінде етістік мағыналы – 135, сындық мағыналы – 16, заттық мағыналы – 16, үстеу мағыналы – 5 [2, 68].

Біз *көз* сөзімен байланысты соматикалық фразеологизмдердің тарихи-салыстырмалы тұрғыдан қарастыра отырып, олардың бүгінгі күні кейбір түркі тілдерінде қолданысын көрсетуге тырыстық.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: Көз 1. Көру мүшесі. 2. анат. <лат. *oculus*> *Адамда, барлық омыртқалы жануарларда және кейбір омыртқасыз жануарларда жарық әсерін қабылдайтын мүше.* 3. ауыс. *Әсемдеп жасалған дөңгелек, ою-өрнек, шеңберлі әшекей.* 4. ауыс. *Нәрсенің өзі.* 5. ауыс. *Адам, жан.* 6. ауыс. *Өткеннен қалған, өткеннің тұсында болған нәрсе.* 7. ауыс. *Ақыл, ес, сана.* 8. ауыс. *Жемістің өніп шығатын жері, бүртік кіндігі.* 9. ауыс. *Иненің жіп өткізетін тесігі.* 10. ауыс. *Кереге және торлы заттардың тесігі.* 11. ауыс. *Белгілі бір нәрсенің алынатын орны, қоры.* 12. ауыс. *Алды, көз алды.* 13. *Бұлақтың су қайнап шығып жатқан жері, қайнар тесігі.* 14. ауыс. *Тұрғы, көзқарас, ұстаным* [3, 173-174] деген мағыналары көрсетілген. Оның ішінде *көз* сөзінің 2 тура мағынасы, 12 ауыспалы мағынасы берілген.

Түркітану үшін құнды еңбектердің бірі В.В. Радловтың «Түркі тілдері сөздігінің тәжірибесі» сөздігінде *көз* сөзінің келесідей мағыналары берілген: 1) глаз; 2) маленькое отверстие, намеренно сделанная дыра; 3) самая вещь [4, 128]. Демек, *көз* сөзінің «көру мүшесі, әдейілеп ойылып жасалған кішкентай тесік, нәрсенің өзі» деген мағыналары берілген. Сондай-ақ, кейбір түркі тілдерінде *көз* сөзі *көс* тұлғасында қолданылғандықтан, В. В. Радлов оның да мағыналарын тізіп өткен: 1) глаз, взгляд; 2) один из мелких предметов, очко; 3) дырочка [4, 124]. Бұл орайда, *көз* сөзінің «көзқарас, кішкентай заттардың бірі, ұпай, тесік» деген мағыналарын көрсеткен. Бұл сөздік түркі халықтарының өткен ғасырлардағы сөздік қорын білу, зерттеу үшін аса маңызды еңбек болып табылады.

Көне түркі сөздігінде *köz* сөзінің мағынасы *köür közum körmaz teg ... bolti* (КТ Ү30) [5, 320] «көрер көзім көрместей ... болды» деген мағынада талданылған мысал арқылы беріледі. Сонымен қатар, *көз* соматизміне байланысты *künkä baqsa köz qamar* (МК I 340) [5, 320] мысалы Махмұт Қашқари «Диуанынан» берілген. Сондай-ақ, *jana iki közi körmaz erti* (КР 243) [5, 320] мысалының мағынасын «және екі көзі көрмейтін еді» деп қазақша аудармасын беруге болады. *Көз* сөзінің семантикасы «көру мүшесі» деген мағынада берілген.

Ендігі кезекте, *көз* ұйытқы сөзімен жасалған фразеологизмдерге назар аударайық. Көне түркі сөздігінде *көз* сөзімен байланысты *köz ač-* [5, 320] фразеологизмі кездеседі. Фразеологизмнің келесідей мағыналары талданылған: *köz ač-* «мұқият қарау» деген мағынада қолданылады: *şevär şevmäz eřşä şeñä ačfi köz* (QBN 1657) [5, 320] деген мысал арқылы талданылған. Оны қазақ тілінде «сүйсе де, сүймесе де саған (әркім) ашты көз (қарайды)» деп беруге болады. Келесі мағынасына қатысты *kičigkä köz ačsa beđüklük bulur* (QBN 22612) [5, 320] деген мысал берілген. «Ол (*байлық*) кісіге көз ашса, жағдайы биік болар» деп аудармасын беруге болады. Байқағанымыздай, *köz ač-* фразеологизмі «мұқият қарау», «берілу, кенелу» мағынасында қолданылған.

Сонымен қатар, қыпшақ сөздігінде *ačix közli* «с открытым взором» [6, 745] деген мағынадағы фразема кездеседі. Қазіргі қазақ тілінде *көз ашу* формасында келесідей фраземалар бар, мағыналық жағынан өзгеше екендігін, мағынаның кеңейгендігін байқауға болады:

• *көзіңді аш* фраземасы «оян, сергі, дүниеге жөн қара» деген мағынада қолданылады [7, 264];

• *көз ашып, жүрек жуады* фраземасы «көңілді оятады, жүрегінді тазартады» мағынасында жұмсалады [7, 253];

• *көзді ашысымен/ көзін ашқалы /көзін ашқаннан [ашқаннан бері]* фраземасының «ұйқыдан тұрысымен, ояна салысымен» және «туғаннан, ес кіргеннен» деген мағыналары бар [7, 255].

Татар тілінде *куз ачылу* «раскрывать глаза на что-то» [8, 158], яғни «бір нәрсеге көзін жеткізу, ұғу» мағынасында қолданылады.

Сонымен қатар, қазақ, татар тілдерінде болымсыз тұлғада кездесетін фраземалар бар:

• *көз ашқызбады [аштырмады]* фраземасы «бет қаратпады» және «мазасын алды, дамып бермеді, бас көтеруге мұрша бермеді, күн көрсетпеді» деген мағына береді [7, 253]; татар тілінде *куз ачырмау* фраземасы «не давать покоя» [8, 158] деген мағынада қолданылады;

• *көз ашады* фраземасы «құтыла алмады, арылмады» деген мағынада қолданылады. [7, 253];

• *көзін аша алмады* фраземасы «заптан, бейнеттен, т.б. құтылмады» және «паңсып бітіп қалды, мандымсып болып қалды» деген мағынада жұмсалады [7, 262];

• *көзін ашағыр!* қарғыс мағыналы фраземасы «жақсылық көрмегір» деген мағынада [7, 262] қолданылады.

Татар тілінде *куз ачкызыз* «глаз не открытъ» [8, 158], *куз дә ачтырмау* «не давать и рта раскрытъ» [8, 158] фраземалары кездеседі.

Көне түркі сөздігінде *köz açil-* фраземасы «түсіну, ұғыну» деген мағына береді [5, 320]. Сөздікте *oqısa açıluj oqıulı közi* (QBN 41n) [5, 320] деген мысал берілген, («осыны) оқыса, түсінер (көзі ашылар)» деп қазақ тіліне аудармасын беруге болады. Сонымен қатар, *pegü ter eşitgil avuçqa sözi / avuçqa sözi tutsa açlur közi* (QBN 41n) [5, 320] «қарттардың сөзін тыңда (есіт) / қарттардың сөзін көңіліне тоқыса, көзі ашылар» деп аудармасын беруге болады.

Қазіргі қазақ тілінде *көзі ашылды, көз ашты, көзін ашты* тұлғасындағы фраземалардың келесідей мағыналары бар:

1. Көкірегін, санасын оятты; санасы оянды, өмірді білді, таныды.
2. Сордан арылды, теңдікке, еркіндікке қолы жетті.
3. Бір нәрсенің тиегі ағытылды; жолы ашылды, қолайлы жағдай туды.
4. Сауаттанды, білім алды [7, 260] деген мағынада жұмсалады.

Сонымен қатар, татар тілінде *кузе ачылу* «завеса (пелена) с глаз спала» [8, 162] деген мағынада қолданылатын фразема бар.

Қыпшақ сөздігіндегі *açıl közlü* «с открытым взором» [6, 745] фраземасы қазақ тілінде семантикалық даму нәтижесінде *көзі ашық* деген формада «білімді адам, тереңнен ойлайтын жан» [7, 260] деген мағынада қолданылады. Татар тілінде *кузе ачык* «сауатты, білімді» [8, 162] деген мағынада қолданылады.

Көне түркі сөздігінде *köz alart-* фраземасы «ol açar közin alarttı» (МК III 428) [5, 320] деген мысал арқылы талданған. Сондай-ақ, Махмұт Қашқаридың «Диуанында» *аның көзі аларды* «оның көзі алайды» [9, 213] және «ол оған көзін алартты, алайтты» деген мағынада *ол аңар көзін алартты* [10, 567] фраземасы кездеседі. Көне түркілік *köz alart-* фраземасының мағынасы қазіргі қазақ тілінде *көзін алартты* [3, 176], *көзін алайтты* [3, 201] фраземаларымен лексикалық құрамы, семантикасы, стилі бойынша сай келеді.

Келесі қарастыратын көне түркілік фраземаның бірі «босану, туу» мағынасындағы *köz jaru-* [5, 320] фраземасы. Көне түркі сөздігінде *aj qaıannuı közü jarup bodadı ırkāk oıul tuıurdı* (ЛОК 14) [5, 320] деген мысал арқылы талданған. Қазіргі қазақ тілінде дәл осы мағынада кездеспесе де, «туу, босану» мағынасында қолданылатын қазіргі ұйғыр тілінде *көзи йорумақ* [11, 93], өзбек тілінде *ko'z yoritmoq*, алтай тілінде *көзи жарыған* фраземалары бар. Ареалдық жағынан қарасақ, қазақ халқымен шекаралас халық тілдерінде бұл фразема сақталған, ал қазақ тілінде қолданылмайтындығы ерекше жағдай болып табылады.

Адам көзі арқылы жан-жағындағы, айналасындағы заттарды, құбылыстарды зерттеп, өзіндік ой түйеді. Ал мұқият қарау арқылы түрлі жаңалықтар ашуы, түрлі бөледен аман қалуы мүмкін. Сондықтан да, мұқият, жіті қарап, өткір көзді, көреген болу дүниені танып білуде аса маңызды. Көне түркі сөздігінде «мұқият болу» деген мағынадағы *köz jitiğ qil-* (QBN 381) [5, 320] және «өткір көзді» деген мағынадағы *jiti közlüg* [5, 263] фраземалары кездеседі. *Jiti közlüg* фраземасы сөздікте *peğü ter eşitgil jiti közlüg er* (QBN 9310) [5, 263] деген мысал арқылы талданған. Оның қазақ тіліне аудармасын «өткір (жіті) көзді ер не айтқанын тыңда (есіт)» деп беруге болады. Осы фразема қыпшақ сөздігінде *iti közlü* формасында кездеседі, «өткір көзді, қырағы, көреген, көріпкел, тапқыр» [6, 746] деген мағынада қолданылған. Демек, «көріпкел, тапқыр» деген қосымша мағыналарды үстемелеген, фразема мағынасының кеңеюін байқауға болады. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде бұл фразема «өткір көз, көреген» мағынасындағы *жіті көз* [7, 225] фраземасы ретінде берілген. Сондай-ақ, көне түркі тілінде *ümi* лексемасының *ümi қылыч* [5, 263] «өткір қылыш», *ümitig biçäk* [5, 263] «өткір пышақ» деген тіркестерде қолданылатын болған. Ә. Нұрмағамбетов кейбір түркі тілдерінде осы мағынаның сақталғанын атап өтеді. Сонымен қатар, *ümi* сөзі қазақ тілінде тек көзбен тіркесте сақталған да, қалған жағдайларда оны қазір қолданылып жүрген «өткір» сөзі ығыстырған [12, 126] деп қорытады. Қазақ тіліндегі *жіті көз, бір нәрсені жіті қарады* деген қолданыстардан осы көне түркілік фраземаның мағыналық тұлғасын сақтағанын байқауға болады.

Адамның бет-бейнесі арқылы оның психикалық жай-күйі білінеді. Беттегі мимика, қас, көз, ауыз, мұрын т.б. қимылы арқылы адамның қуану, ашулану, ренжу, шаттану, рахаттану секілді түрлі эмоциясын, көңіл-күйін көруге болады. Көне түркі сөздігінде осындай «қас-қабағын түю» мағынасындағы *köz qaş tüg-* [5, 320] және *qaş köz tüg-* [5, 431] фразеологиялық варианттары кездеседі. Сөздікте «қабағын түю» мағынасындағы *qaş köz tüg-* фраземасы *bu er ol tutēi qaşı közi tügölğan* (МК I 524) [5, 431] деген мысал арқылы талданылған. Махмұт Қашқари «Диуанында» аудармасы «бұл үнемі қас-қабағы түйілетігүн (қабағын түйіп жүретін, ашпайтын) адам ол» [9, 583] деп берілген. Қазақ тілінде осы мағыналас *қасын түйді, қабағын түйді, қабағын шытты* деген фраземалар қолданылады. *Көз* соматизмі қазақ тіліндегі фраземаларда түсіп қалғанын байқаймыз. Қазақ танымында осындай эмоцияны беруде көзден гөрі қас, қабақтың атқаратын қызметі басымдау болғандықтан болар. Қазақ танымында ежелден бері *қабақпен* түрлі ым-ишараны қолдана отырып сөйлесу, түсінісу әдеті бар. Сонымен қатар, көне түркі сөздігінде «сабырға келу, көңілдену» мағынасындағы *qaş köz jaz-* [5, 431] фраземасы *qulı köñli jüksär jazar qaş köz-e* (QBN 897) [5, 431] мысалы арқылы талданылған. «Құлдың көңілі көтерілді, қабағы жазылды» деп қазақ тіліне аудармасын беруге болады. *Qaş köz jaz-* фраземасын сөзбе-сөз келтірсек, ерте заманда «қасы көзі жазылды» деп қолданылған болу керек. Қазақ тілінде семантикалық жағынан *қабағы ашылды, қабағы жазылды, қабағы жарқылдады, қабағы көтерілді* фраземаларымен мағыналас. Демек, көне түркі сөздігіндегі *köz qaş tüg-/ qaş köz tüg-, qaş köz jaz-* фраземаларының мағынасы қазақ тілінде *қабақ, қас* соматизмдері қолданылған фраземалар арқылы берілетінін байқаймыз.

Көне түркі сөздігіндегі *köz qulaq tut-* [5, 320] фраземасы «зейін қою, мұқият болу» мағынасында берілген. Фразема *elig köz qulaq tuttı eldä qamuy* (QBN 435) [5, 320] мысалы арқылы талданылған. Қазақ тілінде *құлақ түрді, құлақ салды, құлақ тосты, құлақ тікті, құлақ қойды* деген фраземалар бар.

Көне түркі сөздігінде *közkä ur-* [5, 320] фраземасы қазақ тіліндегі «ерекше көзге түсті» мағынасындағы *көзге ұрды* [3, 182] фраземасымен мағыналас.

Közi ač [5, 321] фраземасы «сараң» деген мағынада берілген. Алайда «сараң» сөзі фразеологизмнің мағынасын толық ашып тұрған жоқ. Мысал ретінде Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінен» сөйлем берілген: *qamuy ač jesä ičsä aχir tođur / közi ač kiči ölsä ačlıq qođur* (QBN 15311) [5, 321] «барлық ашынғандар жесе, ішсе ақыры тояды/ көзі аш кісі өлсе аштығы қояды» деп аударуға болады. Біздің пікірімізше, бұл фраземада «сараң», «қомағай», «тойымсыз» мағыналары бар. Қыпшақ сөздігінде *аçközlü* фраземасының «жадның, ненасытның, алчның, прожорливый, обжорливый» [6, 27] деген мағыналары берілген. Қазіргі қазақ тілінде компоненттерінің орны ауысқан, семантикасы жуық мынадай фраземалар бар:

- аш көз [ашқарақ] адам (қомағай, тамаққа шыдамсыз) [7, 73].
- аш көзденді [ашқарақтанды] (ашқарақтана сұқтанды, жұтына телмірді) [7, 73].

Сонымен қатар, кейбір түркі тайпалары будда дінін қабылдағандықтан сол дінмен байланысты фраземалар көне түркі сөздігінде кездеседі: *köz bilig* «көру сезіміне негізделген қарапайым білім» [5, 320], *köz qaçıy* «көру органы» [5, 320], *nom közi* [5, 360] «будда ілімінің негіздерін танып білудегі бес көздің бірі». Тілімізде *көкірек көзі*, *жүрек көзі*, *сана көзі* деген бейнелі оралымдар бар. Қазіргі өзбек тілінде де *yurakning ko'zgusi* фраземасы кездеседі. Бұдан шығыс халықтарының құндылықтарды тану, түсіну, сөзбен бейнелеу ерекшелігін байқауға болады.

Көне түркі сөздігінде *köz qaraq* [5, 320] деген қос сөз фразеологизм ретінде берілген. Мысал ретінде *közi qaraqı jalınaju teğzini turu* «его глаза пылают и вращаются» (*Uig* 145¹³) [5, 320] деп талданылған. *Қарақ* Махмұт Қашқари сөздігінде «көз алмасы (көз аясы)» дегенді білдіреді [9, 440], қазіргі кейбір түркі тілдерінде *қарақ* лексемасы «көз» мағынасында жұмсалыады. Махмұт Қашқари сөздігінде: *қара қарақ* «көздің қарасы»; *үруң қарақ* «көздің ағы»; *от қарақ* «көздің қарашығы» [9, 440] деп берілген. Біздің пікірімізше, *közi qaraqı jalınaju teğzini turu* деген мысалда «көз (қарағы) оттай (жалындай) жанды» деген мағынаны көрсетсе керек. Қазақ тілінде *көзі оттай жанды*, *көзі оттай жайнады*, *көзі ойнақшыды* деген фраземалар бар. Сонымен қатар, қазақ тілінде «білімді, оқыған адам, көкірегі сара адам» деген мағынада *көз [көзі] қарақты* [7, 257] фраземасы қолданылады. А. Нұрмағамбетов түркі тілдеріндегі *көз*, *қарақ* сөздерінің мағынасын талдай келе, «көзі қарақты» дегеніміз «көзі көргіш» деген мағынаны береді деп пайымдайды. Сонымен қатар, ертеде қазақтар аурудың жағдайынан бір нәрсе біледі деп ойлаған тәуіптерін осындай сөз тіркесі арқылы дәріптегенін байқаймыз [12, 164] деп тұжырым жасайды.

Көне түркі сөздігіндегі *közi çerlig* [5, 321] фраземасы Махмұт Қашқари сөздігінен алынған. «Диуанда» *көзі шерліг* фраземасының мағынасы «көзі зағиб адам; түнде көріп, күндіз көрмейтін, бұлтты күні көріп, ашық күнде көрмейтін кісі» [9, 537] деп берілген. Махмұт Қашқариде *шер* «дененің ауырлағанын білдіретін сөз» [9, 381] деп берілген. Мынадай мысалдармен мағынасын ашқан: Ер шерленді - Адамның денесі ауырлады [9, 381]. *Көзі шерліг* фраземасы көздің көрмеуіне, көз ауруына байланысты қолданылған.

Сонымен қатар, Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінде» *көз* соматизмімен байланысты *көз иағы бірлән сақлады* «көзінің қарашығындай сақтады», *көз игермес* «көз ілеспес», *көз іліб иазмас* «көздемей ататын, көздеген жеріне дәл тигізетін», *көзі түіті* «көзі түсті, көзі шалды», *көзіні тігіб тұрды* «көзін тігіп тұрды, аңдып тұрды» [14, 395-396] деген фраземалар кездеседі. Бұл фраземалар семантикалық, тұлғалық жағынан біршама қазіргі түркі тілдеріне жақын екенін аңғару қиын емес.

Зерттеу барысында көне түркі сөздігінен саралап алынған кейбір фраземаларды атап өтуді жөн көрдік. Олар кейбір түркі тілдерінде семантикалық, тұлғалық қалпын сақтап жұмсалса, кей фраземалар қосымша мағына үстеп, тұлғалық, мағыналық жағынан өзгергенін байқауға болады.

Көне түркі сөздігінде	Мағынасы	Қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы
<i>Köz aç-</i>	Мұқият қарау	Түркі тілдерінде мағынаның кеңеюі байқалады.
<i>Köz açıl-</i>	Түсіну, ұғыну	Қазақ тілінде: <i>көзі ашылды</i> , <i>көзі ашық</i> , татар тілінде <i>күз ачылу</i> , <i>күзе ачык</i>
<i>Köz alart-</i>	Көз аларту	Қазақ тілінде: <i>көз аларту</i> , <i>көз алайту</i>
<i>Közkä ur-</i>	Ерекше көзге түсу	Қазақ тілінде: <i>көзге ұрды</i>
<i>Köz jaru-</i>	Босану, туу	Қазіргі ұйғыр тілінде <i>көзи йорумақ</i> , өзбек тілінде <i>ko'z yoritmaq</i> , алтай тілінде <i>көзи жарыган</i>
<i>Köz jitiğ qıl-</i>	Мұқият болу	Қазақ тілінде <i>жіті қарау</i>
<i>Jiti közlüg</i>	Жгі көзді, өткір көзді	Қазақ тілінде <i>жіті көз</i>
<i>Köz qaş tüğ- / Qaş köz tüğ-</i>	Ренжу, қабағын түю	Қазақ тілінде: <i>қабағын түйді</i> , <i>қабағын шытты</i> , <i>қасын түйді</i>
<i>Köz qulaq tut-</i>	Зейін қою, мұқият болу	Қазақ тілінде: <i>құлақ тұрді</i> , <i>құлақ салды</i> , <i>құлақ тосты</i> , <i>құлақ тікті</i> , <i>құлақ қойды</i>

Qaş köz jaz-	Сабырға келу, көңілдену	Қазақ тілінде: <i>қабағы жазылды, қабағы ашылды</i>
Közi aç	Саран, қомағай, тойымсыз	Қазақ тілінде: <i>аш көз, аш көзденді</i>

Фразеологизмдер ұлттың мінезі, көзқарасы, ұстанымы, айналадағы дүниені қабылдау ерекшелігі, ойлау жүйесі, т.б. жөнінде ақпарат береді. Соматикалық фразеологизмдер адамның өзін-өзі тануымен қатар күнделікті өмірдегі іс-әрекеттерге қатысты түрлі жағдайларды таныс сөздермен есте қаларлықтай әсерлі етіп береді. Біз *көз* соматизмімен байланысты түркі жазба ескерткіштеріндегі фразеологизмдерді талдап, тарихи семантикалық даму жолын көрсетуге тырыстық. *Көз* халық танымында күш-қуатқа (энергияға) ие, ол күш-қуат адамның ішкі дүниесіне де, сыртқы әлемге де әсер ете алады. *Көз* – әдеміліктің, сұлулықтың символы, сонымен қатар, *көз* адамның көңіл-күйін, эмоциясын білдіреді. *Көз* алуан түрлі ақпаратты қабылдайды, сыртқы дүниенің ақпаратын адам түйсігіне жеткізетін байланыстырушы көпір десек болады. Өткен заманғы сөздіктерді қарастыра отырып, қазіргі түркі тілдерінде қолданылып жүрген кейбір фразеологизмдердің ерте заманнан бері қолданылып келе жатқандығын байқауға болады. Кейбірінің тұлғалық, мағыналық сипаты сақталып қолданылса, кейбірінің семантикалық, тұлғалық сипаты өзгеріске ұшырығанын байқаймыз. Тіл үнемі өзгеріп, дамып отыратын құбылыс болғандықтан, мұндай өзгерістердің болуы заңды.

Шартты қысқартулар:

КТ ү – Күлтегін ескерткіші, үлкен жазу

МК – Мақмұт Қашқари

КР – Калинамкара және Папамкара ханзадалар туралы ұйғыр жазуымен жазылған ескерткіш

QBH – Жүсіп Баласағұн «Құтты білігі», Герат нұсқасы

QBN – Жүсіп Баласағұн «Құтты білігі», Наманган нұсқасы

ЛОК – Оғыз қаған дастаны

Uig I – ұйғыр жазуымен жазылған христиан діні мазмұнындағы және «Алтын йаруқ» жазба ескерткішінен үзінділер

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абубакирова З.Г. Соматическая лексика в фразеологии башкирского языка (лингвокультурологический аспект) // диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Уфа – 2017. – 186 с.
2. Мамаева М.Қ., Амантай Т.Қ. Қазақ тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің валенттілігі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – №5 (157). – 2015. – 67-71 б.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Т 8. – Алматы: Арыс, 2007. – 744 б.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Т 2. – П ч. Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – 443 с.
5. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
6. Гаркавец А.Н. Кыпчакский словарь. По армяннописьменным памятникам XVI-XVII веков. – Алматы: БАҰР, 2018. – 1788 с.
7. Кеңесбаев І. Қ. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
8. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологиялық сөзлек. – Казан: Мағариф, 2001. – 335 б.
9. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік). – Т 1. Алматы: ХАНТ, 1997. – 592 б.
10. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік). – Т 3. Алматы: ХАНТ, 1998. – 600 б.
11. Жамалдинов О. Уйғур тили фразеологиясиниң изаплиқ лугити. – Алматы: Мектеп, 1985. – 207 б.
12. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 304 б.
13. Мамырбекова Г., Сейтбекова А. Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің» тезаурус сөздігі. – Алматы: Фирма Орнак, 2013. – 480 б.

**Абдрахынова Н.Б., Мәдиева Г.Б.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан**

ТҮРІК ТОПОНИМДЕРІНДЕГІ ЛЕММАНЫҢ БЕРІЛУ СИПАТЫ

Özet: Makale, Türkiye'deki bazı yer-su adlarının tarihçesi, mahiyeti ve ortak lemmasını ele almaktadır. İsimdeki lemmayı belirlemek için yer adlarının etimolojisine, yerin doğasına ve tarihsel olaylarla olan